
БЕХ І.Д.

доктор психологічних наук,
дійсний член НАПН України,
директор Інституту проблем
виховання НАПН України,
м. Київ, Україна

ДОВЕРШЕНА ОСОБИСТІСТЬ У ПСИХО-ВИХОВНОМУ ВИМІРІ

У статті представлено авторське бачення теорії формування і розвитку особистості, понять “духовність особистості”, “духовно досконала особистість”, “психо-виховний вимір розвитку особистості” та ін.

Ключові слова: особистість, довершеність, духовність, розвиток, виховання.

В статье представлено авторское видение теории формирования и развития личности, понятий “духовность личности”, “духовно совершенная личность”, “психо-воспитательное измерение развития личности” и др.

Ключевые слова: личность, совершенство, духовность, развитие, воспитание.

In the article the author's vision of the theory of the formation and development of the individual, the concepts of “spiritual person”, “perfect spiritual identity”, “psycho-educational dimension of personality” and others.

Key words: personality, excellence, spirituality, development and education.

Духовність особистості – проблема, яка конститує її вищу сутність, смислоціннісну іпостась. На філософському рівні означена проблема, яка має тривалу історію, продуктивно осмислена у всій її глибині й цілісності. Нині ми долучаємося до неї не лише у психологічному, а й технологічному контекстах. Тут вона висвітлюється новими гранями, оскільки йдеться про пошук реальних засобів введення особистості у світ духовності. З огляду на сказане, слід звжити на певні обставини.

Духовно досконаліш особистості жити у сучасному світі нелегко, оскільки у ньому діють досить потужні сили, які перешкоджають їй бути досконалим. У таких умовах духовно розвиненій особистості слід бути справжнім майстром, щоб підтримувати внутрішню гармонію, не впадати в розпач, бути вірній особистим цінностям та високому сенсу життя. Однак, щоб прогрес людства був неперервним, іншого шляху для нього, окрім духовного, немає.

При організації виховання у зростаючої особистості вищих духовних цінностей слід враховувати широку соціальну ситуацію у якій має відбуватися цей процес: точніше суспільні погляди на такі цінності, глибину їх осягнення і відповідні ставлення до них. Скажімо, любов як благородне почуття, що підносить особистість за межі тимчасового, буденного, часто-густо перетворюють лише у швидкоплинне хвилювання, властиве людині. У такому разі відпадають підстави для прагнення до вищих сенсів життя і духовного перетворення зростаючої особистості. Втрачається значущість достойних вчинків; вони видаватимуться за великим рахунком

не потрібними. Такі вчинки, що втратили для особистості високосмислову основу через власне знецінення відповідних цінностей аж до їх безглуздості, набувають статусу голих фактів, які не приносять користі ні їхнім авторам, ні оточуючим.

Процес духовно-морального виховання зростаючої особистості повинен здійснюватися у контексті світоглядних утворень, таких як “світ людей” і “світ речей”. Традиційний виховний підхід теж не дистанціюється від них. Однак реальне уявлення зростаючої особистості стосовно цих утворень обмежується певною автономією, відсутністю стійких причинно-наслідкових зв’язків між ними.

Обґрунтуванням такої психологічної ситуації слугує онтогенетично первинне тяжіння дитини до близьких людей (рідних у першу чергу). Власне, і сам процес пізнання початково центрується на людині і лише далі поширюється на оточуючі речі. Відтак, значною мірою у свідомості зростаючої особистості втрачається цілісність, згідно з якою людина є творцем світу речей у широкому розумінні цього слова.

Ця обставина набуває особливої ваги стосовно процесу виховання, прямою метою якого виступає духовно розвинена особистість. Тут, по-перше, слід забезпечити у неї суб’єктивну значущість людини як непересічної особистості, чия велич зумовлена виключно її великими діяннями, безкорисливо спрямованими на благо інших. По-друге, важливим виховним завданням має виступити реалізація так званого орієнтаційно-ціннісного зміщення. Обов’язково повинна відбуватися внутрішня центрація якраз на

духовних діяннях, а вже потім на самій людині як автора цих діянь. Таким чином, у самосвідомості зростаючої особистості має сформуватися переконання, що якраз духовне діяння, вчинки виступають єдиною мірою її розвитку.

Духовне самопереконавання як особлива рефлексивна дія, має обов'язково бути у внутрішньому арсеналі виховання, який орієнтується на духовне зростання. Звично її намагаються ототожнити з інтелектуальною рефлексією, аргументуючи це тим, що ці утворення по-перше, спрямовані не на зовні, а в середину суб'єкта. По-друге, вони наводять логічний лад у його внутрішній діяльності. Однак таке обґрунтування видається недостатнім, оскільки дія духовної рефлексії сягає далі згаданої логічної функції (хоча вона і досить важлива) і має закінчитися з певною мірою ймовірності зміною позиції стосовно певної духовної цінності. Якраз враховуючи означену функцію, її доцільно кваліфікувати духовним самопереконаванням. Воно ж набагато психологічно важче від логічного процесу як такого, оскільки апелює до емоційно-ціннісних переживань особистості. Крім того, зростаючій особистості при розгортанні процесу духовного самопереконавання доводиться звертатися й до власної мужності, адже вона має справу й з тіньовою стороною Я-духовного. Здійснити ж так би мовити візит до цієї сфери їй завжди нелегко. Тут все залежить від того, які шари пережитого, що безпосередньо можуть бути пов'язані з соромом, відразую й іншими вкрай негативними емоційними переживаннями, особистості необхідно відтворювати у свідомості. Якщо такий процес рефлексії через підвищену душевну складність стає неможливим, тоді найкращим виходом з такої ситуації для неї буде чесне самовизнання, що вона боїться своїх думок, оскільки вони ви-

магають непосильних напружень і тому відмовляється від них.

Особистість, що стає на шлях духовності, повинна володіти вираженням морально-прогностичним мисленням. Воно полягає у тому, що на основі врахування відповідних вчинкових провісників, які лише сигналізують про можливість певної моральної колізії, особистість здатна передбачати моральне діяння, визначати його позитивну (чи негативну) міру впливу на інших. Однак на цьому її моральна мислительна діяльність не закінчується: вона відшукує і реалізує найбільш оптимальні шляхи вирішення таких моральних ситуацій.

Духовно розвинена особистість має суттєву особливість, суть якої полягає у тому, що вона вибудовує стосунки, за яких звертається за певною допомогою у першу чергу заради іншого чи найближчого оточення і лише потім заради себе. Це є дійсним проявом діяльнісної поваги такої особистості до тих, з ким вона перебуває у тісних відносинах, піклування про них, ставлячи при цьому себе у позицію ціннісної підпорядкованості. Тож надати перевагу іншому, коли сам знаходиться у скрутному становищі, якраз у цьому полягає висока духовно-моральна самосвідомість особистості.

У вихованні духовності слід виходити з того, що індивід народжується з налаштованістю до розвитку і якраз Я-духовного, становлення самого себе як особистості. Було б добрим знаком, якби цей розвиток виявлявся однозначно продуктивним. Однак цього не трапляється: Я-духовне завжди зустрічає перепони як зовнішні, так і внутрішні, які впливають на його якість, гальмуючи чи змішуючи його у негативний бік.

Вихованець мусить початково максимально усвідомити духовність (цінності, що її складають) як дію-вчинок,

поведінку у цілому. І це діяльнісне відображення добра попереджатиме пасивність, яка йому притаманна, і яка виникає у навчальному процесі, коли більшість знань об'єктивно не могли бути використані у реальній практиці. З іншого боку, на основі саме такого розуміння духовності мають створюватися відповідні технології її виховання у зростаючої особистості.

Стосовно осягнення особистістю самої себе (своїх розумових, моральних, соціокультурних надбань) введена категорія "Я-концепція". Однак у плані розуміння особистістю власної внутрішньої духовної картини слід ввести більш логічно строгу "Я-система". У ній має фіксуватися ієрархія цінностей за їх смисловою висотою, узагальненістю і підпорядкованістю, а також місце нижчих душевних пристрастей і емоційних переживань, більш чи менш стійких почуттєвих утворень.

Кожний вихованець має стати суб'єктом власної "Я-системи", використовуючи її у регуляції своєї поведінки, діяльності, спілкування. Щоб вихованець піднявся до такої над здібності, він мусить усвідомити, що духовна самосвідомість, на основі якої формується "Я-система", не є актом самоспоглядання, а вона виступає складною дією, якою слід спеціально оволодіти і надати внутрішнього сенсу.

З самосвідомістю пов'язується й вершинна мета розвитку особистості набуття власної суб'єктності, під якою розумітимемо її здібність у кожній ситуації і за будь-яких обставин самостійно визначати свої соціальні дії і в кінцевому підсумку свою життєву спрямованість. Здібність, про яку йдеться, є широко узагальненим утворенням, а значить проходить тривалий час становлення, коли конкретні ситуації змушують особистість внутрішньо їх упорядкувати за соціальними спо-

собами вирішення і відповідною мотивацією. І лише після цього можливе узагальнення власних дій як показників суб'єктності особистості. Слід наголосити якраз на мотиваційному узагальненні, оскільки від їхнього змісту безпосередньо залежатиме й життєва спрямованість особистості.

Інколи висловлюється судження – "це якраз та людина, яка потрібна", і це вважається за ідеал вихованості. Який же його глибинний сенс? Щоб правильно відповісти на це питання слід спочатку з'ясувати авторів такого судження. Це здебільшого пересічні особи з переважаючими утилітарними цілями і прагненнями, з нерозвиненою духовністю. Вони й вважають за досконалу ту особистість, яка потрібна саме їм, яка була б *суголосною їхнім життєвим поглядам і сприяла їх реалізації*.

У дійсності духовно розвинена особистість повинна бути такою для себе і не боятися бути такою перед іншими, не відмовлятися заради них від своїх цінностей з усіма своїми особливостями. Те, що духовно примітивна група може чинити доволі значний тиск на розвинену особистість – це є встановлено психологічною закономірністю. Відтак, така особистість повинна володіти ще й рішучістю, впевненістю в собі, щоб протистояти таким груповим зазіханням. Наголосимо, що через перший духовний вчинок у виховання входить початкова духовність. Звідси розуміння ним істини – "Я духовна особистість" як основний мотив його подальших духовних діянь.

Щодо цієї розвивальної істини, слід наголосити наступне. Золотим правилом набуття зростаючою особистістю духовності має усвідомлення нею себе як носія духовності. Це правило уже увійшло – саме у такому формулюванні – у виховний вжиток педагога. Воно реалізується ним як процес розгортан-

ня у вихованця духовно-морального самоусвідомлення, ціннісно перетворювальна сила якого досить значна.

При використанні означеного пра-вила все ж слід, по-перше, зважати на те, що вихованець може проявляти два види ставлення до духовності. За першого виду він повністю не усвідомлює духовність як таку. Суттю другого виду є те, що вихованець, не усвідомлюючи духовність, все ж спонтанно повернутий до неї. Свідченням цього є та обставина, що під час спілкування на цю тему він не демонструє повної байдужості, чи якихось негативних переживань. Тож внутрішня розгорнутість до духовності – це вже важливий момент у оволодінні вихованцем духовністю.

По-друге, бажано, щоб вихованець усвідомлював себе як носія духовності, так би мовити, не віч-на-віч з нею як з абстрактним етичним утворенням, а долучаючи до такої зустрічі її творців і зберігачів (певних персоналій, народ, державу). У цьому плані слід спрямувати мислення вихованця на те, щоб у нього судження “я носій духовності” ототожнювалось з судженням “я усвідомлюю себе перед моєю нацією як носій духовності”. За останнього судження вихованець уподібнюватиме себе до нації не на основі своїх конкретних надбань, а актуалізуючи індивідуальне життя, у якому ці надбання формувалися і нині у ньому існують. Усе це підвищить рівень готовності вихованця прямувати шляхом духовності.

Зростаюча особистість повинна прокладати *внутрішній* шлях прямування до духовності свого вищого Я. Якщо цього не відбувається, тоді власне Я вона неодмінно обмежуватиме конкретними здібностями, уміннями, меркантильними прагненнями, елементарними життєвими інтересами, і цим задовольнятиметься. Це свідчення того, що така особистість повернута на-

зовні, до того, що називають справжнім активним життям, не розуміючи його істинного сенсу.

Без необхідних планомірних виховних впливів ця особистість набуває стійкого смаку до такого способу життя, і зламати таку настанову стає надзвичайно важко. Річ у тім, що вона може постійно підкріплюватись таким же за спрямованістю оточенням. Воно вважає, що означена особистість набула життєвської мудрості і живе за її принципами, вчасно надаючи належне своїй власній персоні.

Особистість, про яку ми ведемо мову, не може глибоко проникнути в основу своєї почуттєвої природи через недостатність етичної рефлексії, тому якраз оточення часто-густо й виступає вирішальним фактором у її особистісній спрямованості. Воно навіть їй, що прямування до вищої духовності це лише непотрібна трата часу, яку слід осуджувати і заперечувати. Цим самим у душі особистості зароджується стан духовної суперечності, неспокій, байдужість до справжніх цінностей життя. Тоді вона обирає шлях подвійних життєвих стандартів: зовнішньо така особистість демонструє (на жаль, лише словесно) свою високу суспільно значущу орієнтацію, внутрішньо ж у неї ціннісна пустота і примітивність, яку їй доводиться приховувати. Все ж може настати час, коли внутрішні поштовхи приведуть цю особистість до висновку, що вона не просто жива істота, але також і носій духовності, тоді й відбудеться відмова від наявного існування і прокинеться бажання кардинально інших цінностей.

Духовно розвивальний процес на рівні індивідуальності, щоб його протікання було продуктивним, мусить мати сприятливі внутрішні умови. Перш за все емоційного благополуччя, відповідної піднесеності високо почут-

тевих надбань вихованця. Та така внутрішня картина у дійсності видається нереальною. Її створенню часто-густо заважають певні знегоди глибокої негативної емоційної насиченості, які виникають у результаті різноманітних життєвих обставин.

Є лише один механізм реагування на них – терпіння, до якого, до речі, зростаюча особистість далеко не завжди готова. Однак, за механізму терпіння забезпечується лише перший етап, призначення якого полягає у тимчасовому знятті стану незгоди. На другому – більш важливому етапі – має відбутися якісно відмінне перетворення цього стану у стан душевної стійкості. Лише він виступає необхідним внутрішнім підґрунтям виховання духовних цінностей.

Особливістю означеного стану є те, що досягти його шляхом самонавіювання чи самонаказу неможливо. Часто особистість, що перебуває у стані знегоди, пасивно віддає себе часові. Усе ж піднятися до душевної стійкості і перебувати у ній зростаюча особистість зможе, якщо вона набуде досвіду розгляду певної знегоди у силовому полі власних реальнодіючих високосмислових цінностей. Тут вона спрямовано зосереджується на них, відтворюючи і саму себе у ситуації певного суспільно значущого діяння і оточення, у якому воно розгорталося і ті суспільні оцінювання, які завершували його.

Якраз повторення такого внутрішнього способу й призведе до того, що духовна цінність виступить стабілізуючою силою позитивного душевного стану вихованця. Відтепер така цінність виявиться не лише інструментом утвердження суспільно значущої зовнішньої поведінки, а й засобом наведення психологічного ладу вихованця.

У Я-центрованому розвивальному вихованні слід враховувати дві психо-

соціальні орієнтації особистості, які визначають тип її поведінки. Їх умовно можна кваліфікувати орієнтацією-слабкістю та орієнтацією-настійливістю.

Особистість з орієнтацією-слабкістю виразно проявляє цю рису у ситуаціях душевного напруження: прийняття відповідальних рішень, смислоцінного вибору, тобто у ситуаціях реального складного і неоднозначного життя як дії, поведінки, спілкування. Спочатку емоційно реагуючи розпачем, після цього вона вагається, часто вдається до очікування. У цьому випадку проблеми, які виникають перед нею, особистість пов'язує з часом, сподівається на нього: час все розставить на свої місця, якось усе вирішиться.

У цілому її ставлення до проблем характеризується пасивністю у тому сенсі, що такий особистості сама зовнішня ситуація диктує свою проблему у сукупності мети та умов, у яких вона задається (наприклад, як поводитися щодо вимог ровесників: прийняти їх чи відмовитися).

Проблемні ситуації своїм змістом та мотиваційною спрямованістю чинять тиск на особистість з орієнтацією-слабкістю, обмежують таким чином її увагу, перешкоджаючи долучити до певної проблеми власний досвід, набуті здібності та вміння, комунікативні резерви. Тільки поширивши свою увагу за межі актуальної ситуації на власне Я, означена особистість може досягти успіху.

Особистість з орієнтацією-настійливістю активно шукає спосіб вирішення певних проблем. Відтак, кожну з них вона розглядає у контексті власних потенційних можливостей. Тому емоція хвилювання, яка первісно виникає на етапі зародження певної проблеми, не в змозі перешкодити їй розглядати її цілісно. Настійливість такої особистос-

ті, яку вона використовує, якраз про це свідчить. Адже ця риса відображає вищий рівень її особистісного Я, який пов'язаний із самосвідомістю та волею. Саме з цих складових власного Я така особистість вичерпує необхідну психічну енергію для досягнення прийнятої мети, а не обмежується лише нижчим емоційним підґрунтям.

Я-центроване духовно розвивальне виховання, яке ми утверджуємо, передбачає центральну мету – *забезпечити умови, за яких вища духовність була б внутрішньо притаманна Я особистості*. Стратегічний принцип у досягненні цієї мети полягає у положенні, згідно з яким вирішальними є не зовнішньо підкріплювальні впливи, за яких вихованець перебуває у пасивній позиції, а ті, що виходять із самого Я, з його суспільно значущого рівня, який у свою чергу теж спрямовано формується. Якраз активність Я є вирішальною у духовному розвитку зростаючої особистості, і завдання вихователя у цьому плані має бути забезпечення її у процесі суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Тож, перше, що повинен здійснити вихованець під керівництвом вихователя, – це прийняти власну духовну зміну як своє безпосереднє завдання, яке він має успішно вирішити використовуючи всі свої внутрішні емоційно-розумові та вольові резерви. При цьому правильно організувати ці резерви, щоб вони не були хаотичними, має допомогти спільно з вихователем вибудувана гіпотеза як система умов, за межі яких не повинні виходити дії вихованця, а залишатись в середині її.

Тут має стати у нагоді й механізм долучення до себе значущих людей, перш за все свого роду, а потім й інших. Таке долучення є нічим іншим як запозичення кращих цінностей значущих осіб роду вихованця. Він приймає в себе суспільно важливий внесок попе-

редніх поколінь, і у той же час це ставить перед ним завдання самому здійснити свій внесок заради майбутніх поколінь. Можна сказати й по-іншому: вихованець мусить міцно триматися за рід силою особистісної рефлексії.

Тож у вихованця має сформуватися не тільки уявлення, а чітке переконання, забарвлене позитивними переживаннями, що якраз через вищі ціннісні смисли він вступає у відносини з вихователем. Вони мають бути домінуючими, оскільки поряд з ними реально функціонують і відносини нижчого буттєвого сенсу, за якими упорядковується життєдіяльність вихованця у певному віковому періоді. Ці відносини теж можуть бути доцільно керованими, особливо на перших етапах їх виникнення, оскільки згадане упорядкування має розгортатися лише у суспільно значущих межах. У цьому зв'язку є небезпека, що вихованець може виходити за ці межі через недостатню духовно-моральну стійкість.

Доцільно розрізняти два типи відносин, які мають рівною мірою проявлятися у процесі сходження підростаючої особистості до духовних цінностей. Перший тип кваліфікуватимемо відносинами обопільно перетворювальними, які виникають й існують між вихователем і вихованцем на етапі свідомого привласнення останнім певною духовною цінністю. Вони ґрунтуються не на формальній поверхневій міжособистісній взаємодії, а на глибинній сутнісній основі вихователя і вихованця і у різній мірі змінюють один одного. Тут найвищі почуття поваги, любові, піклування є визначальними у виховних міжособистісних взаєминах. Поряд з відносинами обопільно перетворювальними доцільно вичленяти відносини односторонньо перетворювальні, які теж мають проявлятися між вихователем і вихованцем. Наголошення

на тому, що вони повинні проявлятися має принципове значення, оскільки таке явище не є закономірним і спонтанним. Розкриємо цю міжособистісну ситуацію. По-перше, односторонньо перетворювальні відносини можуть проявлятися лише на етапі, коли вихованець здійснює вчинок, мотивований тією чи іншою духовною цінністю. По-друге, – і це найважливіше, – коли в процесі цього здійснення він відтворює ті духовні характеристики, які демонстрував вихователь як внутрішні засоби у виховному процесі, спрямованому на духовне зростання вихованця. Якщо така внутрішня робота вихованця відсутня, місця означеним відносинам у його духовному діянні не буде, і це істотно збіднить його внутрішню духовну картину.

Надзвичайно важливою умовою у сходженні підростаючої особистості до вищих духовних цінностей є забезпечення їх стійкості у духовній Я-системі вихованця, не дозволяти їм девальгуватися чи взагалі зникнути з його внутрішнього особистісного досвіду. На жаль, тут ще багато науково незвіданого.

Зупинимося лише на деяких фрагментах, які можуть пролити світло на означену умову. Відомо, що у Я особистості існують різні за ціннісною спрямованістю складові. Особливо небезпечними у цьому плані виявляються різноманітні Его-пристрасті та нижчі емоційні прагнення, що супроводжують щоденне буття особистості. За звичного перебігу внутрішнього життя, коли вона не звертається до його протікання, не вичленяє окремих станів, згадані емоційні складові зливаються з високими смислоціннісними утвореннями виступають як недиференційоване ціле. Відтак, самостійно досягнути певні залежності між ними особистості досить важко. Так створю-

ється внутрішнє підґрунтя для особистісно деструктивних змін вихованця.

Тож його завдання полягатиме у тому, щоб по-перше, розчленувати нижчі і вищі складові власного Я, по-друге, ізолювати духовні утворення не просто від нижчих емоційних складових, а утвердити набуті духовні цінності як певний окремий внутрішній світ, який має бути визначальним у особистісній сутності вихованця. Якраз у такій іпостасі він має сприймати самого себе і вибудовувати взаємини з людським до-вкіллям.

Ця внутрішня самоперетворювальна робота видається конче необхідною для забезпечення духовної стабільності. Її підсилюватиме й звернення особистості до власного життя, але у тому його сегменті, який пов'язаний з відхиленням від змісту привласнених духовних цінностей, тобто з ситуаціями, які мотивувалися Его-спонуканими вихованця. Він повинен чітко відтворити такі ситуації, пов'язати кожную з них з конкретним егоцентрованим мотивом, дати йому об'єктивну оцінку та стати у зв'язку з цим у самокритичну позицію. Таке цілісне розумове осягнення минулих подій має викликати й адекватний емоційний відгук; без цього воно не буде продуктивним. Йдеться про переживання відрази, а то й огиди до суспільно несхвальних життєвих ситуацій. Це нові переживання у душевній картині вихованця, оскільки мова йде про його особистісний набуток, який знаходив поведінкове втілення. Звично він їх відчував стосовно матеріальних речей і об'єктів, з якими спорадично вступав у певний контакт. Тож вони об'єктивно знаходились на периферії емоційного існування вихованця. Відтепер вони мусять зміститися у його духовно-ціннісну структуру, стати частиною його Я-духовного.

При цьому слід зрозуміти, що зга-

дані емоційні переживання актуалізуються не самі-по-собі, а за допомогою певного внутрішнього поштовху. Таким є набутий позитивний емоційний досвід діяння, який за законом контрасту породжує протилежний. Звичайно, що для такого внутрішнього явища

потрібен і спрямований поштовх вихователя.

Саме за таких запропонованих дій є сподівання, що зростаюча особистість не втрачатиме духовне набуте, а воно служитиме для неї єдиним дієвим орієнтиром у духовно досконалому житті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бердяев Н.А. *Дух и реальность* / Н.А. Бердяев. – М. : АСТ, Харьков : Фолио, 2006. – 679 с.
2. Буюва Л.П. Сакральность духовного пространства / Л.П. Буюва // Педагогіка. – 1995. – № 5. – С. 52-56.
3. Вентцель К.Н. *Свободное воспитание : сб. избр. трудов* / К.Н. Вентцель. – М. : АПО, 1993. – 364 с.
4. Знаков В.В. *Духовность человека в зеркале психологического знания и религиозной веры* / В.В. Знаков // Вопросы психологии. – 1998. – № №. – С. 104-114.
5. Зязюн І.А. Педагогіка добра: ідеали і реалії : наук.-метод. посіб. / І.А. Зязюн. – К. : МАУП, 2000. – 308 с.
6. Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості : монографія / Е.О. Помиткін. – К. : Наш час, 2007. – 280 с.
7. Савчин М.В. *Духовний потенціал людини* / М.В. Савчин. – Івано-Франківськ : Вид-во «Плай» Прикарпатського Ун-ту, 2001. – 203 с.
8. Франкл С. Л. *Духовные основы общества* / С.Л. Франкл. – М. : Республика, 1992. – 511 с.
9. Франкл С. Л. *Человек в поисках смысла* / С.Л. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.

ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Berdyaev N.A. *Duh i realnost* / N.A. Berdyaev. – M. : AST, Harkov : Folio, 2006. – 679 s.
2. Bueva L.P. *Sakralnost duhovnogo prostranstva* / L.P. Bueva // Pedagogika. – 1995. – # 5. – S. 52-56.
3. Venttsel K.N. *Svobodnoe vospitanie : sb. izbr. trudov* / K.N. Venttsel. – M. : APO, 1993. – 364 s.
4. Znakov V.V. *Duhovnost cheloveka v zerkale psihologicheskogo znaniya i religioznoy verryi* / V.V. Znakov // Voprosyi psihologii. – 1998. – # #. – S. 104-114.
5. Zyazyun I.A. *Pedagogika dobra: Ideali I realiyi : nauk.-metod. poslb.* / I.A. Zyazyun. – K. : MAUP, 2000. – 308 s.
6. Pomitkin E.O. *Psihologiya duhovnogo rozvitku osobistosti : monografiya* / E.O. Pomitkin. – K. : Nash chas, 2007. – 280 s.
7. Savchin M.V. *Duhovniy potentslal lyudini* / M.V. Savchin. – Ivano-Frankivsk : Vid-vo «Play» Prikarpat'skogo Un-tu, 2001. – 203 s.
8. Frankl S. L. *Duhovnyie osnovyi obschestva* / S.L. Frankl. – M. : Respublika, 1992. – 511 s.
9. Frankl S. L. *Chelovek v poiskah smyisla* / S.L. Frankl. – M. : Progress, 1990. – 368 s.